

Inleiding

Op vier mei sprak Hans Goedkoop tijdens zijn lezing in de Nieuwe Kerk over de rechtbank die gevangenen oprichtten in Bergen-Belsen om onderling recht te spreken. Zelfs daar, zei hij, was het mogelijk om je niet bij de omstandigheden neer te leggen en jezelf een opdracht mee te geven: stel vast wat mag en wat niet mag en leef ernaar. Nu, zo besloot hij zijn lezing, komt het op ons aan, op ons morele kompas en onze bereidheid om daarnaar te handelen. Hij doelde op Oekraïne. Maar ook op andere thema's kunnen we het gevoel hebben dat het er nu om spant: dat je positie moet bepalen. En hoe bepaal je dan wat goed is, en waartegen we ons moeten en willen verzetten? Wat kunnen we doen? Wat durven we?

In de bijbel vinden we een carnavalesk sprookje genaamd naar het Judese meisje dat een van de hoofdrollen speelt: Ester. Een sprookje vol humor en overdrijving. Over een domme, Perzische koning die speelbal is van zijn adviseurs. Over een slechterik – Haman – met veel invloed aan het hof, die het erg met zichzelf getroffen heeft. Over een man in ballingschap die weigert voor deze Haman te buigen. En over zijn nichtje dat op de troon belandt en die uiteindelijk haar volk redt wanneer Haman het uit wil roeien. Het verhaal geeft geen historische feiten weer, maar raakt, alle humor ten spijt, wel degelijk aan een harde waarheid: hoe machthebbers mensen kunnen ophitsen tegen minderheden. Ze zijn anders, ze zijn vreemd, ze passen hier niet. Een verhaal dat je elkaar kunt doorvertellen wanneer je als minderheid in de verdrukking zit. Om elkaar een hart onder de riem te steken en de hoop levend te houden dat hoogmoed ten val komt, en dat angstpolitiek, discriminatie, antisemitisme niet het laatste woord hebben. Een verhaal van hoopvol verzet. Dat we zulke woorden altijd mogen vinden en doorvertellen.

Toespraak

In zijn vier mei-lezing sprak Hans Goedkoop ook over een rabbijn in Bergen-Belsen die zijn baard niet wilde afscheren, ondanks dat hij vanwege die baard afgeranseld werd door kampbewakers. Scheer toch af, zeiden anderen. Maar dat deed hij niet. Buig toch gewoon, zouden de dienaren in de poort tegen Mordechai gezegd kunnen hebben. Maar dat deed hij niet. Hij boog alleen voor JHWH, zegt de traditie dan. Maar in dit bijbelboek komt JHWH niet voor. Tenminste... dat hangt er vanaf wat je verstaat onder 'God'. Je zou immers ook kunnen zeggen dat het in alle verzet tegen wat mensen kleineert en onvrij maakt over JHWH gaat. Dan gaat dit hele boek over deze God. Maar het klopt dat JHWH niet met naam genoemd wordt en uiteraard leverde dat in de geschiedenis menigmaal discussie op over of het boek Ester wel in de bijbel hoort. Hoe dan ook: waar Mordechai wel voor boog staat er niet. Er staat alleen waar hij niet voor boog: voor Haman, de Agagiet.

Die toevoeging zegt alles. Agag kennen we uit de verhalen over Saul, als koning van de Amalekieten. En Amalek is in de Hebreeuwse bijbel de aartsvijand bij uitstek. Het is het volk dat de Israëlieten in de woestijn in de rug aanviel, daar waar kinderen en oude mensen lopen. Als de naam Amalek valt, dan klinken in die naam de meest vreselijke dingen mee die mensen elkaar kunnen aandoen. Mordechai herkent in Haman de Agagiet en kan daar niet voor door de knieën. En dat roept voor ons de vraag op of wij ook zo alert zijn? Waar gaan

wij voor door de knieën? Herkennen wij acties en woorden die mensen uit elkaar drijven? Die minderheden wegzetten als anders, die andersdenken wegzetten als gevaarlijk? En als we die woorden herkennen: durven we ertegen in verzet te komen? Wat kunnen wij daartegenover zetten?

Vorig jaar schreef Rutger Bregman in aanloop naar vier en vijf mei een piepklein boekje getiteld: Wat maakt een verzetsheld. Het boekje probeert deze vraag te beantwoorden door allerlei onderzoek aan te halen, en vertelt bovendien het verhaal over Anton Douwes, een man die tijdens de Tweede Wereldoorlog spil in het web wordt van een netwerk dat heel veel Joden het leven redt. Het eerste onderzoek naar wat verzetssensen kenmerkt, komt uit de jaren zeventig en focuste zich op persoonlijkheidskenmerken. Dat levert niet zoveel op: men vindt nauwelijks kenmerken op basis waarvan je verzetssensen kunt onderscheiden van anderen. Er werden, schrijft Bregman, “enkele voorzichtige conclusies getrokken, waaronder deze: dat veel Jodenredders op dezelfde manier waren opgevoed. Hun ouders hadden hen een sterk gevoel van eigenwaarde gegeven en hun kinderen geleerd om zelfstandig te denken. Gehoorzaamheid stond minder centraal dan bij anderen.” Dat is er eentje waar ik als ouder nog eens op ga kauwen.

Maar in de jaren negentig, schrijft hij verderop, “kwam een nieuwe generatie wetenschappers op, met stevige kritiek op het eerdere onderzoek. (...) Hoe zat het met al die mensen uit liefhebbende gezinnen die netjes waren opgevoed, mooie idealen koesterden en toch niets deden? (...) De nieuwe onderzoekers wilden zich focussen op de *omstandigheden* van de Jodenredders, in plaats van op hun motivaties. (...) Uiteindelijk bleek een omstandigheid bijna allesbepalend. (...) Simpel: je moest gevraagd worden.”

Als Mordechai hoort van de wet van Haman, hult hij zich in zak in as. Zo mag hij niet meer in de paleispoort komen, want daar moet de schone schijn worden opgehouden. Wat dan volgt kun je op verschillende manieren interpreteren. Hier, voor wat het waard is, mijn lezing: Ester hoort van haar dienstmeisjes over de wet van Haman, en over de paniek en verwarring die deze teweegbrengt. Ze schrikt en wil overleggen met Mordechai, maar zolang hij in zak en as rondloopt kan hij niet bij haar komen. Waarom weigert hij de kleren die ze hem stuurt? Misschien is hij boos, omdat ze geen poging onderneemt Haman te stoppen. Misschien houdt hij uit principe zijn zak aan, als uiterlijk teken van verzet tegen wat dreigt te gebeuren. Het staat er niet. Via een hoveling van de koning weet Ester Mordechai alsnog te bereiken: ‘Wat is er toch aan de hand?’, vraagt ze hem. Waarom gebeurt dit met ons volk? Mordechai vraagt haar te doen wat hij haar eerder uitdrukkelijk afgeraden had: ze moet vertellen dat ze tot die ballingen uit Juda hoort en zo proberen haar mensen te redden.

Iemand moest je vragen, dat was – aldus Bregman – de voornaamste conclusie uit het onderzoek naar waarom de een wel en de ander niet in het verzet belandde. Misschien zette Anton Douwes je voor het blok. Stond hij op de stoep met mensen die daar en dan een onderduikadres nodig hadden. Misschien werd je eerst voor iets kleins gevraagd – ergens iets afgeven. En dan nog eens, voor iets anders. En zo verzamelde je moed. Je ontdekte dat je dat kon, je verzetten. Dat je meer durfde dan je had gedacht.

Ester raapt haar moed bij elkaar en vertelt de koning over de wet van Haman. En de koning laat zijn adviseur ter dood veroordelen. Hij spiest hem aan de paal die Haman juist voor Mordechai had laten neerzetten. Een totale omkering, zoals dit hele verhaal vol zit met

omkeringen. Maar daarmee is de wet die Haman uitvaardigde, nog niet tenietgedaan. Want – en daar danken wij de uitdrukking ‘een wet van Meden en Perzen’ aan – de wet kan niet worden teruggedraaid. De banaliteit van het kwaad, noemde Goedkoop dat. Kwaad vermomd als regels en wetten die nu eenmaal gehandhaafd moeten worden. Mordechai, inmiddels gepromoveerd tot hoogste adviseur van de koning, verzint een list en vaardigt een aanvullende wet uit: niet alleen mogen de Judeeërs op die en die dag gedood worden, ze mogen zich ook verdedigen. En dat pakt goed uit: niet de Judeeërs komen die dag om, maar diegenen die hen om wilden brengen. De omkering is compleet.

Veel Nederlanders hebben zich in de oorlog niet verzet, dat is ook belangrijk om onder ogen te zien. Laten we niet te makkelijk uitgaan van onze of andermans moed. Wie zal zeggen wat jij, wat ik toen had gedaan als Anton Douwes op onze stoep stond. We hebben geen idee en ergens zijn we bang voor het antwoord misschien. Moet ik omkomen, dan zal ik omkomen, hoorden we Ester in dit verhaal zeggen. Hadden we haar dat nagezegd? Dissidenten over de hele wereld betalen nog altijd een hoge prijs voor hun verzet. In Rusland. In Taiwan en China. In Syrië. Zo op het scherpst van de snede speelt het voor ons vandaag godzijdank niet. Maar elk verzet tegen een heersende politiek, een heersend denkbeeld heeft een prijs, kleiner of groter. Je gaat je leven anders inrichten. Misschien raak je vrienden kwijt die anders over dingen denken dan jij. Misschien vind je anderen in wie je je herkent en met wie je je visioen kunt delen. Bezielde verband. Welke prijs ben je bereid daarvoor te betalen? Tegen welke prijs verzetten we ons tegen de oorlog van Rusland in Oekraïne. Of, van een andere orde: neem ik het op voor iemand die op straat wordt lastiggevallen? Of: neem ik het op voor een collega die door mijn leidinggevende stelselmatig wordt gekleineerd?

Ons morele kompas, daar komt het op aan, volgens Goedkoop. *Maar de scheidslijn tussen goed en kwaad loopt dwars door het hart van ieder mens.* Dat zinnetje hing jarenlang bij mijn ouders op een prikbord; ik heb er als kind vaak en lang naar zitten kijken. Het is een citaat van de Russische schrijver en dissident Alexander Solzjenitsyn en ik vond het een intrigerend zinnetje... Dat je mensen niet in kunt delen in goede en slechte. Op zich is het geloof ik niet zo verkeerd om ons kompas tot op het vermoeiende af steeds te blijven bevragen. Maar uiteindelijk wil ik, met al mijn twijfel en vragen, ook partij durven te kiezen voor wat ik op dat moment naar eer en geweten juist acht. Op die dag buig je niet. Ergens voel je dat je je ziel verliest als je nu buigt. Het is een opwelling misschien. Of wellicht heb je er lang over nagedacht en besloot je toen niet langer te buigen. Hoe dan ook, je staat. En die eerste keer dat je bent blijven staan, maakt het moeilijk om de volgende keer wel... en elke keer dat je blijft staan wordt het moeilijker om alsnog door de knieën te gaan. Tot je onherroepelijk aan de andere kant bent beland. *“Misschien”, besluit Rutger Bregman zijn boekje, “gaat het er wel niet om wie we zijn, met onze precieze persoonlijkheidstrekken, overtuigingen en idealen. Misschien gaat het erom wie je kunt worden. Je doet niet het goede omdat je een goed mens bent, je wordt een goed mens door het goede te doen.”*

Misschien is dat zo.

Dat we elkaar helpen het goede te zoeken

En de moed vinden om daarvoor op te staan.

Zo moge het zijn.